УДК 340

Шкута О. О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри галузевого права юридичного факультету
Херсонського державного університету

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ «ПЕНІТЕНЦІАРНА СИСТЕМА»

Анотація. У статті розкрито аналіз сучасних наукових розвідок щодо тлумачення дефініції «пенітенціарна система» та запропоновано власне її наукове визначення.

Ключові слова: теоретико-правовий аналіз, поняття пенітенціарної системи, пенітенціарна система.

Постановка проблеми. Аналіз сучасних наукових розвідок свідчить про відсутність як серед вітчизняних науковців, так і серед іноземних фахівців єдиного, уніфікованого тлумачення дефініції «пенітенціарна система». При цьому зазвичай у наукових дослідженнях спеціального галузевого характеру використовують саме ті терміни, що передбачені чинним законодавством («виправні колонії», «кримінально-виконавча система» тощо), а автори, які пишуть про пенітенціарну політику, пенітенціарну систему, пенітенціарні установи, не завжди обгрунтовують ці поняття.

Вивченню поняття «пенітенціарна система» було приділено значну увагу такими вченими, як І.Г. Богатирьов, Є.М. Бодюл, О.М. Джужа, А.В. Кирилюк, В.В. Коваленко, О.Г. Колб, В.В. Кондратішина, В.О. Корчинський, В.А. Льовочкін, В.О. Меркулова, М.П. Мелентьєв, П.П. Михайленко, О.Б. Пташинський, Г.О. Радов, В.П. Севостьянов, Т.В. Синельникова, А.Х. Степанюк, В.М. Трубников, С.Я. Фаренюк, І.С. Яковець та інші. Проте в процесі сучасного реформування кримінально-виконавчої системи України постає необхідність проведення комплексного дослідження дефініції «пенітенціарна система». Також необхідно, узагальнюючи позиції вітчизняних і зарубіжних науковців, надати власне поняття інституту «пенітенціарна система України».

Мета статті – проаналізувати сучасні наукові розвідки щодо тлумачення дефініції «пенітенціарна система».

Виклад основного матеріалу дослідження. Перші вітчизняні праці, у яких відшукуємо дефініцію «пенітенціарна система», сягають початку 1990-х рр. Зокрема, М.П. Мелентьєв у навчально-практичному посібнику «Пенітенціарні системи зарубіжних країн» зазначив: «Пенітенціарна система – це не система розміщення ув'язнених у тюрмах, а вся виправна система, пов'язана з виконанням покарання у вигляді позбавлення волі, у сукупності із засобами й методами правового впливу на засуджених осіб із метою відновлення соціальної справедливості, виправлення засудженого та запобігання вчиненню нових злочинів» [8, с. 3].

Декількома роками пізніше Г.О. Радов, уперше у вітчизняній науці розробивши доктринальну модель Закону України «Про пенітенціарну систему України», у ст. 1 цього закону запропонував визначення пенітенціарної системи як цілісного, функціонально-інтегрального утворення повноважних суб'єктів державного управління, місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства та їх узгоджених дій щодо забезпечення ресоціалізації засуджених [10, с. 11].

Ще через декілька років учений-практик О.Б. Пташинський, працюючи над дисертаційною роботою, вивів авторську дефініцію досліджуваного інституту, зазначивши, що пенітенціарна система – це сукупність взаємопов'язаних державних установ та органів виконання покарань, створених із метою виправлення й перевиховання засуджених, які здійснюють єдину державну політику у сфері виконання кримінальних покарань згідно із чинним законодавством [9, с. 45].

У свою чергу Д.В. Ягунов, розвинувши наукові судження своїх попередників, визначає пенітенціарну систему як сукупність органів державної влади, місцевого самоврядування та громадських інституцій, об'єднаних на інтегрально-функціональних засадах навколо центрального органу пенітенціарного управління, на який покладено обов'язки з вироблення й реалізації єдиної політики у сфері виконання кримінальних покарань, де всі органи та інституції взаємодіють у напрямі убезпечення суспільства шляхом ресоціалізації осіб, які відбувають або відбули кримінальні покарання [16, с. 178; 17, с. 25].

Загалом тяжіючи до визначення пенітенціарної системи, запропонованого Д.В. Ягуновим, хочемо навести такі уточнення щодо викладеного поняття:

– у контексті зарубіжного досвіду функціонування інституту пенітенціарної пробації інститути громадянського суспільства не лише взаємодіють із пенітенціарними установами з приводу ресоціалізації та після відбуття особами кримінальних покарань, а й беруть активну участь у корекційних, психотерапевтичних та інших програмах під час відбування покарання у вигляді позбавлення волі;

– Д.В. Ягунов у наведеній дефініції не врахував таку категорію законодавства у сфері виконання та відбування покарань, як «виправлення засуджених», звузивши цілі функціонування пенітенціарної системи до ресоціалізації. Натомість згідно із ч. 2 ст. 6 Кримінально-виконавчого кодексу України необхідною умовою ресоціалізації є виправлення засудженого. Такий підхід можемо пояснити хіба що тим, що вчений розглядав функціонування пенітенціарної системи України з позиції державного управління, а не кримінально-виконавчого права.

Досить цінною з концептуального погляду дослідження інституту пенітенціарної системи України є наукова стаття Є.М. Бодюла «Проблеми доктринального визначення поняття «пенітенціарна система», у якій дослідник дійшов таких значущих теоретичних висновків:

1) поняття «пенітенціарна система» може бути використане як у науковому, так і в загальновживаному значенні, оскільки позначає всю сукупність суб'єктів виконання кримінальних покарань, організаційно-правових, соціальних і громадських інститутів, які беруть участь у забезпеченні виправлення й ресоціалізації засуджених;

2) пенітенціарну систему можна розглядати як у вузькому, так і в широкому розумінні. У широкому сенсі пенітенціарна система – це сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених державно-правових засобів, методів та гарантій, спрямованих на досягнення цілей кримінального покарання в діяльності органів та установ виконання покарань, а у вузькому – система органів та установ виконання покарань;

3) сучасні визначення поняття «пенітенціарна система» об'єднує те, що в умовах сьогодення воно позбавлене змісту, який мало, коли релігійний вплив був головним засобом впливу на ув'язненого, а каяття як змістове наповнення діяльності з виконання покарань характеризується високим ступенем декларативності. З огляду на це, а також на ті суспільні зміни, що відбуваються в нашій державі, мусимо зауважити, що пенітенціарна система повинна орієнтуватись на модель функціонування перехідного типу, яка поєднує в собі загальноприйняті гуманістичні підходи до виконання покарання з одночасним урахуванням особливостей вітчизняної дійсності, вимог зміцнення правопорядку, а також реальних ресурсних можливостей [3, с. 34].

Що стосується позиції вчених-пенітенціаристів СНД, то, зокрема, Т.В. Синельникова слушно зазначає, що система виправних установ як один із найбільш важливих соціальних інститутів є продуктом тривалого історичного розвитку. У процесі еволюції держави використовувались різні назви, що характеризують цю сферу суспільних відносин. Так, у дореволюційний період аналізовану систему називали тюремною, у радянський – виправно-трудовою. Сьогодні на законодавчому рівні закріплено такий термін, як «кримінально-виконавча система», проте, незважаючи на це, дефініція «пенітенціарна система» та інші словосполучення з прикметником «пенітенціарний» («пенітенціарна політика», «пенітенціарні установи» тощо) набувають дедалі більшої популярності, у зв'язку із чим викликають особливий інтерес [12, с. 169].

Проведений аналіз наукової статті Т.В. Синельникової свідчить про такі особливості: 1) у спеціальних наукових дослідженнях учені частіше вживають терміни, передбачені чинним законодавством («установи виконання покарань», «кримінально-виконавча система» тощо); 2) автори, які пишуть про пенітенціарну систему, як правило, не намагаються обґрунтувати вживання саме цього терміна, що є нічим іншим, як нехтуванням концептуального підходу до проблем дослідження; 3) учені, які використовують термін «пенітенціарна система», вживають його в двох випадках: а) у працях історико-правового характеру, де поняття «пенітенціарна система» та «пенітенціарні установи» мають узагальнюючий характер і застосовуються для характеристики різних етапів історичного розвитку (при цьому зазначені поняття часто поєднуються з термінами, які офіційно застосовували в конкретних історичних умовах); б) у випадках, коли йдеться про зарубіжні країни, в актах, що містять норми міжнародного права [12].

Учений-пенітенціарист М.П. Мелентьєв під терміном «пенітенціарна система» розуміє не систему розміщення засуджених у тюрмах, а всю виправну систему, пов'язану з виконанням покарання у вигляді позбавлення волі, у сукупності із засобами й методами правового впливу на засуджених осіб із метою відновлення соціальної справедливості, виправлення засудженого та запобігання вчиненню нових злочинів [6].

Позицію цього вченого нині розвинуто в працях І.Г. Богатирьова, Є.М. Бодюла, О.М. Джужі, А.В. Кирилюка, В.В. Коваленка, О.Г. Колба, В.В. Кондратішиної, В.О. Корчинського, В.А. Льовочкіна, В.О. Меркулової, П.П. Михайленка, О.Б. Пташинського, Г.О. Радова, В.П. Севостьянова, А.Х. Степанюка, В.М. Трубникова, С.Я. Фаренюка, І.С. Яковець та інших авторів, які наповнили наведену дефініцію сучасним нормативно-правовим змістом, говорячи також про покарання, не пов'язані з позбавленням волі, про каяття, корекцію свідомості засуджених, участь громадськості в їх виправленні й ресоціалізації.

Водночас під час проведення дослідження нами було встановлено певну дискусію з боку зарубіжних учених, яка фактично ототожнюється з позиціями поіменованих вітчизняних дослідників.

Зокрема, І.В. Євсєєв під терміном «пенітенціарна система» розуміє сукупність усіх заходів державного впливу та заходів щодо організації й функціонування виправних установ [4]. Схожу думку висловлено В.Б. Спіцнаделем та С.І. Вєлєжєвим, які під пенітенціарною системою розуміють установи та органи, що виконують покарання у вигляді позбавлення волі [13].

Наявність окресленої дискусії дала підстави Є.М. Балуєву говорити про пенітенціарну систему у вузькому й широкому розумінні. Зокрема, на його переконання, пенітенціарна система у вузькому розумінні – це система установ та органів, які виконують кримінальні покарання, пов'язані з ізоляцією від суспільства. Водночас під пенітенціарною системою в широкому розумінні вчений пропонує розуміти сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених державно-правових засобів, методів та гарантій, спрямованих на досягнення цілей кримінального покарання в установах, пов'язаних з ізоляцією від суспільства [1, с. 113].

Оригінальною вважаємо думку професора Р.А. Ромашова, який критикує вузький підхід до розкриття природи пенітенціарної системи. Розвиваючи широкий підхід до розуміння зазначеної системи, учений наголошує на тому, що разом із покараннями у вигляді позбавлення волі широко застосовуються покарання без ізоляції від суспільства. Крім того, позбавлення волі може мати як санкціонований, так і процесуальний характер. Таким чином, до пенітенціарної системи, крім місць позбавлення волі, учений пропонує включати також інші установи, у тому числі органи управління, навчальні та науково-дослідні організації, виробничі потужності [11].

Наведена думка може бути сприйнята нами частково. Зокрема, варто погодитись із позицією професора Р.А. Ромашова щодо того, що до пенітенціарної системи необхідно включати інституції, задіяні в реалізації не лише покарань, пов'язаних із позбавленням волі, а й альтернативних мір покарання. Подібної думки у вітчизняній юридичній науці дотримуються не лише вчені-пенітенціаристи, а й кримінологи, які включають до предмета дисципліни «Пенітенціарна кримінологія» також злочини, що вчиняються особами, які відбувають або відбули покарання, не пов'язані з ізоляцією від суспільства [11, с. 172].

Водночас ми переконані, що включення до пенітенціарної системи навчальних, науково-дослідних, господарських та інших організацій означатиме змішування кримінально-виконавчих правовідносин з іншими правовідносинами (зокрема, адміністративно-правовими, фінансово-господарськими тощо).

Інший зарубіжний учений С.М. Оганесян поділяє позицію Р.А. Ромашова в частині широкого розуміння пенітенціарної системи, включаючи до неї всі органи й установи держави, які виконують усі види кримінального покарання, організаційно-правові, соціальні та громадські інститути, що

забезпечують виправлення засуджених [7, с. 11]. Вважаємо позицію С.М. Оганесяна, на відміну від наукової сентенції Р.А. Ромашова, більш послідовною й логічно вивіреною, адже вона прив'язана до цілеспрямованого складника, а саме забезпечення досягнення мети виправлення засуджених, до якої з огляду на специфіку кримінально-виконавчого законодавства України варто додати також їх ресоціалізацію.

Насамкінець констатуємо, що сприйняття наукою та практикою вузького й широкого підходів до розуміння пенітенціарної системи дає змогу вченим розвивати наукові дискусії щодо законодавчого закріплення терміна «пенітенціарний» у зв'язку з реформуванням кримінально-виконавчої системи України.

У вітчизняній пенітенціарній науці, подібно до зарубіжної, також існує плюралізм думок щодо формулювання поняття «пенітенціарна система» в широкому (Г.О. Радов) і вузькому (В.В. Стаднік) розумінні.

Пенітенціарна система – це сукупність органів, які здійснюють виконання кримінального покарання, виправно-трудових установ, а також діяльність цих органів і функціонування системи загалом. Слово «пенітенціарний» означає «той, що стосується установ цієї системи, пов'язаний із проблемами виправлення осіб, які порушили закон» [15, с. 315]. Таке визначення, наведене в словнику на час дії Виправно-трудового кодексу України, за узагальненням В.В. Стадніка, збігається з поняттями «виправно-трудовий», «кримінально-виконавчий», проте в джерелах початку XX ст. поняття «пенітенціарний» має інший зміст [14, с. 40].

На підставі викладеного можемо сформулювати найпростіше визначення поняття «пенітенціарна система України»: це цілісне, функціонально-інтегральне утворення повноважних суб'єктів державного управління (з провідною роллю Міністерства юстиції України, органів та установ виконання покарань), місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства та їх узгоджених дій із забезпечення виправлення й ресоціалізації засуджених.

Пенітенціарна система, будучи складним динамічним соціальним організмом, на структурному рівні є специфічним способом взаємозв'язку та взаємодії як суб'єктів, так і об'єктів правовідносин, що виникають у сфері виконання кримінальних покарань [5, с. 45].

Широкий підхід до розуміння пенітенціарної системи (зокрема, на виконання прогресивних на межі XX–XXI ст. тенденцій виправлення й ресоціалізації засуджених) знайшов свою підтримку також серед практиків. Так, О.Б. Пташинський у своїй дисертаційній роботі визначив пенітенціарну систему як «сукупність взаємопов'язаних державних установ та органів виконання покарань, створених із метою виправлення й перевиховання засуджених, які здійснюють єдину державну політику у сфері виконання кримінальних покарань згідно із чинним законодавством» [9, с. 45].

Проаналізувавши наведені погляди науковців щодо сутності поняття «пенітенціарна система», сформуємо власне тлумачення дефініції досліджуваного інституту: ***пенітенціарна система України*** – це сукупність органів та установ, підпорядкованих центральному органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань і пробації, функціонування яких у взаємодії з іншими соціальними інститутами підпорядковане досягненню мети захисту особи, суспільства й держави шляхом виправлення засуджених, ресоціалізації осіб, які відбули покарання, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими.

Висновки. У контексті проведеного нами дослідження та на підставі проаналізованих наукових праць можна зробити такі узагальнення:

1) комплексний характер пенітенціарної діяльності й відповідних правовідносин ускладнює вироблення єдиного підходу до розмежування понять «пенітенціарна система» та «система установ виконання покарань»;

2) складність розуміння вказаних понять серед учених пояснюється тим, що більшість із них до системоутворюючого елемента такої системи відносять не пенітенціарну установу, орієнтовану на соціальні проблеми людини, а установу, яка має завданням лише забезпечення виконання вироку суду (зокрема, у цій частині ми підтримуємо позицію Д.В. Ягунова). Більше того, такий стан справ можемо пояснити наявними науковими дискусіями між кримінально-виконавчою (харківська школа кримінально-виконавчого права) та виправною (київська школа кримінально-виконавчого права) концепціями виконання покарань в Україні.

З огляду на наведені вище судження долучаємось до думки Д.В. Ягунова про те, що поняття «пенітенціарна система» та «система пенітенціарних установ» не є тотожними. Пенітенціарна система, крім пенітенціарних установ, включає в себе широке коло інших органів державної виконавчої влади, місцевого самоврядування, неурядових організацій, релігійних конфесій, взаємодія між якими здатна забезпечити досягнення цілей виправлення й ресоціалізації засуджених.

Література:

1. Балуев Е.Н. «Пенитенциарная система»: плюрализм подходов к обозначению социально-юридического феномена и средств охраны и защиты законности и правопорядка. Общество. Среда. Развитие. 2010. № 3. С. 111–113.
2. Богатирьов І.Г., Пузирьов М.С. Загальні засади пенітенціарної кримінології. Вісник Кримінологічної асоціації України. 2012. № 2. С. 170–178.
3. Бодюл Є.М. Проблеми доктринального визначення поняття «пенітенціарна система». Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2013. № 1. С. 29–35.
4. Евсеев И.В. Из истории возникновения пенитенциарного направления в России. Научный электронный архив. URL: http://econf.rae.ru/article/6671.
5. Семаков Г.С., Гель А.П. та ін. Курс кримінально-виконавчого права України. К., 2000. 196 с.
6. Мелентьев М.П. Возникновение и развитие пенологии и пенитенциарной науки: лекция. Рязань: РИПЭ Минюста России, 2000. 49 с.
7. Оганесян С.М. Пенитенциарная система государства (историко-теоретический и правовой анализ): дисс. … докт. юрид. наук: 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений». СПб., 2005. 554 с.
8. Гуржий В.И., Мелентьев М.П. Пенитенциарные системы зарубежных стран: учеб.-практ. пособие. К.: РВВ МВД Украины, 1993. 104 с.
9. Пташинський О.Б. Правові проблеми реформування пенітенціарної системи в Україні: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». К., 2001. 185 с.
10. Радов Г.О. Доктринальна модель Закону «Про пенітенціарну систему України». Проблеми пенітенціарної теорії і практики. 1997. № 1. С. 11–16.

11. Ромашов Р.А. Пенитенциарная система. Энциклопедия пенитенциарного права / под общ. ред. Р.А. Ромашова. Самара: Самарский юрид. ин-т ФСИН России, 2013. С. 160–190.
12. Синельникова Т.В. Пенитенциарная система: теоретические проблемы дефиниции. Вестник Владимирского юридического института. 2014. № 3(32). С. 169–171.
13. Спицнадель В.Б., Вележев С.И. Пенитенциарная система: понятие и общая характеристика, соотношение с пенитенциарным правом. Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. 2003. № 1. С. 143–151.
14. Стаднік В.В. Формування моделі пенітенціарної системи для неповнолітніх. Проблеми пенітенціарної теорії і практики. 2002. № 7. С. 38–45.
15. Юридическая энциклопедия / Л.В. Тихомирова, М.Ю. Тихомиров; под ред. М.Ю. Тихомирова. М., 1997. 526 с.
16. Ягунов Д.В. Державна пенітенціарна служба України: деякі питання концептуального та термінологічного обґрунтування. Актуальні проблеми державного управління. О.: ОРІДУ НАДУ, 2001. Вип. 3(47). С. 176–182.
17. Ягунов Д.В. Державне управління пенітенціарною системою України: історія, сучасність, перспективи: монографія. О.: ОРІДУ НАДУ, 2005. 252 с.

Шкута О. О. Теоретико-правовой анализ понятия «пенитенциарная система»

Аннотация. В статье раскрыт анализ современных научных исследований относительно толкования дефиниции «пенитенциарная система» и предложено собственное ее научное определение.

Ключевые слова: теоретико-правовой анализ, понятие пенитенциарной системы, пенитенциарная система.

Shkuta O. Theoretic and legal analysis of the concept of "penitentiary system"

Summary. The article reveals the analysis of modern scientific research on the interpretation of the definition of "penitentiary system" and proposed its own scientific definition.

Key words: theoretical and legal analysis, concept of the penitentiary system, penitentiary system.